

Η Μαρξιστική Θεωρία της Υπερσυσσώρευσης και της Κρίσης

Σ’ αυτό το άρθρο σκοπός μου είναι να αντιπαραθέσω τις θεωρίες για την κρίση σε σχέση με την «πτώση του ποσοστού κέρδους» της δεκαετίας του 1970 και τον «υποκαταναλωτισμό» της ορθόδοξης μαρξιστικής παράδοσης. Το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι απορρίπτοντας τις παραδοσιακές θεωρίες υποκαταναλωτισμού για την κρίση, ο σύγχρονος μαρξισμός έχει διαπράξει ουσιαστικό σφάλμα με όλες τις συνεπαγόμενες ατυχείς θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες. Μια πιο σωστή κριτική του παραδοσιακού υποκαταναλωτισμού οδηγεί όχι στη μείωση του ποσοστού κέρδους αλλά σε μία θεωρία δυσαναλογίας όσον αφορά στην κρίση, θεωρία που συμφωνεί με την παραδοσιακή θεωρία που κατ’ αυτήν οι κρίσεις αντιμετωπίζονται όχι ως εποχιακά γεγονότα, αλλά ως εκδηλώσεις των μόνιμων τάσεων της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

1. Σύγχρονη μαρξιστική θεωρία για τις κρίσεις

Η μαρξιστική θεωρία για τις κρίσεις διαφέρει από τις αστικές θεωρίες, κατ’ αρχήν, κατά το ότι ασχολείται με την αναγκαιότητα της κρίσης, από την προσπάθειά της να αποδείξει ότι η μόνιμη σταθεροποίηση του καπιταλισμού και η βελτίωση του ταξικού αγώνα από τον οποίο εξαρτά τις ελπίδες του ο ρεφορμισμός, είναι ανέφικτα. Είναι σχετικά εύκολο να αποδείξει κανείς ότι μπορούν να συμβούν οι κρίσεις και ότι μπορούν να προκύψουν από μία ολόκληρη σειρά αιτιών. Είναι πολύ πιο δύσκολο να αποδείξει κανείς ότι οι κρίσεις αυτές είναι απαραίτητες.

Στη δεκαετία του 1970 αναπτύχθηκε μία σειρά ολόκληρη από μαρξιστικές θεωρίες για την κρίση. Από τη μια μεριά υπήρχαν θεωρίες που εξηγούσαν την κρίση αποδίδοντάς την στον αντίκτυπο που είχε ο ταξικός αγώνας στο ποσοστό κέρδους, με τους «νεο-ρικαρδιανούς» να εστιάζουν την προσοχή τους στον αγώ-

Ο Simon Clarke είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Warwick στην Αγγλία. Το πρωτότυπο δημοσιεύθηκε στο αμερικανικό περιοδικό SCIENCE AND SOCIETY τόμος 54, χειμώνας 1991. Το άρθρο δημοσιεύεται εδώ με την άδεια των εκδότη του SCIENCE AND SOCIETY.

να για τα μεροκάματα (οι Clynn και Sutcliffe, 1972· οι Boddy και Crotty, 1975), και με τους θεωρητικούς της «διαδικασίας εργασίας» να εστιάζουν την προσοχή τους στον αγώνα για την παραγωγή (Bell, 1977). Απ' την άλλη μεριά υπήρχαν θεωρίες που εξηγούσαν την κρίση με βάση τον «νόμο της πτωτικής τάσης του κέρδους», είτε άμεσα, σαν αποτέλεσμα της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (Mattick, 1969· Yaffe, 1972· Cogoy, 1972, 1973α, 1973β), ή έμμεσα, σαν αποτέλεσμα της εξάντλησης των εφεδρειών του εργατικού δυναμικού (Itoh, 1980, 1988).¹

Όλες αυτές οι θεωρίες, παρά τις διαφορές τους, βασίστηκαν στην απόρριψη των προσεγγίσεων οι οποίες θεώρησαν τα εμπόδια για την υλοποίηση σαν την πηγή των κρίσεων, και που συνδέθηκαν με τον «υποκαταναλωτισμό» που έχει ήδη θεν κυριαρχήσει στην ορθόδοξη μαρξιστική παράδοση. Από πολιτική άποψη οι λόγοι γι' αυτή την απόρριψη ήταν σαφείς: ο υποκαταναλωτισμός συνδέθηκε με μία κείνσσιανή ρεφορμιστική πολιτική, που αναζητούσε να ξεπεράσει τις κρισιακές τάσεις της συσσώρευσης με παρέμβαση σε επίπεδο διανομής και ανταλλαγής, αφήνοντας όμως άθικτες τις κοινωνικές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής. Θεωρητικά αυτό οδήγησε στο επίμονο επιχείρημα ότι η αναγκαιότητα της κρίσης δε θα μπορούσε να εντοπισθεί σε επίπεδο διανομής ή ανταλλαγής αλλά έπρεπε να βασισθεί στις «γενικές συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής» (Μαρξ, 1968, II, 515).

Αυτή η επιμονή ως προς την υπεροχή της παραγωγής είχε έμμεσα την τάση να θεμελιώνεται σ' ένα μηχανιστικό υλισμό, που επέμενε ότι η άμεση διαδικασία παραγωγής ήταν κατά κάποιον τρόπο πιο «πραγματική» από τις σχέσεις διανομής ή ανταλλαγής, ένας υλισμός που ήταν η φιλοσοφική αντανάκλαση μιας στενόμενλης αντίληψης του ταξικού αγώνα όπου τα παιδιά του μόχθου με τα ροζιασμένα χέρια ήταν οι προνομιούχοι ταξικοί μαχητές, μια αντίληψη που μπορεί να αντικατόπτριζε τους αγώνες των κατώτερων τάξεων της δεκαετίας του 1960 και στην αρχή της δεκαετίας του '70, αλλά είχε ήδη αρχίσει να ξεπερνιέται στα μέσα της δεκαετίας του '70. Η επίπτωση αυτού του «παραγωγισμού» στη θεωρία της κρίσης ήταν ότι η πηγή της κρίσης δεν μπορούσε να φανεί σε προβλήματα που αφορούσαν στην *πραγματοποίηση* της υπεραξίας, αλλά έπρεπε να 'χει τις ρίζες της στις προϋποθέσεις για την *παραγωγή* υπεραξίας. Μ' άλλα λόγια, ενώ για την ορθόδοξη μαρξιστική παράδοση μία πτώση του ποσοστού κέρδους ήταν μόνον αποτέλεσμα μιας κρίσης πραγματοποίησης, για τις θεωρίες της δεκαετίας του '70 η πτώση του ποσοστού κέρδους ήταν η αιτία της κρίσης.

Οι διάφορες θεωρίες διαφοροποιήθηκαν ως προς την επακριβή αιτία της πτώσης του ποσοστού κέρδους, αλλά υπήρξε ευρύτατη συμφωνία ότι η τάση για κρίση ενυπάρχει σε κάποια μορφή πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Η θεωρία της κρίσης, αντίστοιχη προς την έμφαση στην παραγωγή υπεραξίας και τη συγκέντρωση της προσοχής στο ποσοστό κέρδους, διατυπώθηκε σε επίπεδο κεφαλαίου γενικά και αφηρημένα, αποκομμένη από τα προβλήματα πραγ-

ματοποίησης, που, θα μπορούσαμε να παραδεχθούμε ότι θα μπορούσαν να είναι μία πιθανή πηγή κρίσης αλλά που δε θα μπορούσαν ποτέ να εξηγήσουν την αναγκαιότητα της κρίσης επειδή τα προβλήματα αυτά προέκυψαν από συγκυριακές αποτυχίες της αγοράς. Αυτό με τη σειρά του υπονοούσε, έμμεσα ή άμεσα, ότι οι θεωρίες διατυπώθηκαν με την έννοια γενικών εξισορροπιτικών μοντέλων όχι επειδή πίστευαν ότι τέτοια μοντέλα περιγράφουν μια πραγματική τάση, αλλά με τη δικαιολογία ότι πρέπει να επιχειρήσουμε να βρούμε την πηγή των κρίσεων στις συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής, άσχετα από οποιοσδήποτε ανισορροπίες της αγοράς που μπορεί να προκύψουν συγκυριακά.

Αν και οι συζητήσεις γύρω από τη θεωρία της κρίσης έφτασαν σ' ένα υψηλό επίπεδο θεωρητικής εκζήτησης, το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξήχθησαν, αποδείχτηκε θεωρητικά και πολιτικά στείο. Οι θεωρίες που ανέκυψαν αφορούσαν όχι τις ιστορικές τάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλά την παραγωγή μιας στερεότυπης και αφηρημένης απόδειξης ότι βρίσκεται αναπόφευκτα στο έσχατο σημείο της κρίσης. Αντίστοιχα η μαρξιστική κριτική του ρεφορμισμού παρέμεινε στερεότυπη και αφηρημένη, ενισχύοντας μάλλον παρά ξεπερνώντας τη σεκταριστική απομόνωση της επαναστατικής αριστεράς, καθώς η θεωρητική εκζήτηση της δικής της θεωρίας κρίσης συμβάδιζε μόνο με την πολιτική της άσχετοσύνη.

Το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής στις θεωρίες της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στρεφόταν στο κατά πόσον υπάρχει μία εγγενής τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους ή όχι. Αυτό το θέμα, όμως, όσο κι αν είναι θεωρητικά σημαντικό, είναι άσχετο με το θέμα μας. Το πιο σημαντικό θέμα είναι τι σχέση έχει μια τέτοια τάση με τη θεωρία της κρίσης. Γεγονός είναι ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους δεν είναι ούτε αναγκαία ούτε επαρκής προϋπόθεση για την κρίση. Το ότι μια πτώση του ποσοστού κέρδους δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κρίση είναι τετριμμένο και προφανές – για τις παραδοσιακές θεωρίες υποκατανάλωσης και δυσαναλογίας σχετικά με την κρίση, η πτώση του ποσοστού κέρδους είναι αποτέλεσμα και όχι αιτία της κρίσης. Το ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους δεν είναι επαρκής συνθήκη για την κρίση ήταν κοινοτοπία στη μαρξιστική παράδοση, αλλά φαίνεται ότι στις σύγχρονες συζητήσεις δεν έχει αναγνωριστεί και τόσο η σημασία αυτού του αξιώματος. Για να αποσαφηνίσουμε αυτό το σημείο, αξίζει τον κόπο να επιστρέψουμε στα παραδοσιακά επιχειρήματα.

2. Η πτώση του ποσοστού κέρδους στη μαρξιστική παράδοση

Η παραδοσιακή σύλληψη του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ήταν ότι αυτός ο νόμος περιέγραψε μια μακροπρόθεσμη διαιωνιζόμενη τάση συσσώρευσης, αλλά δεν μπορούσε να παράσχει τις βάσεις για τη θεωρία της κρίσης. Ο λόγος ήταν απλός. Μία κρίση αντιπροσωπεύει μία κατάρρευση της α-

ναπαραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου καθώς το κεφάλαιο αποσύρεται από την κυκλοφορία και ακινητοποιείται με τη μορφή χρήματος. Μια απλή πτώση του ποσοστού κέρδους δεν είναι επαρκής προϋπόθεση για την απόσυρση του κεφαλαίου από την κυκλοφορία, εφόσον θα εξακολουθεί να έχει επενδυτική αξία, για όσο χρονικό διάστημα υπάρχουν επενδυτικές ευκαιρίες που προσφέρουν την προοπτική ενός θετικού ποσοστού κέρδους. Όλοι πίστευαν ευρύτατα, ότι προϋπόθεση για την κρίση δεν είναι μια πτώση του ποσοστού κέρδους, αλλά μία πτώση του όγκου του κέρδους. Η τάση, όμως, του ποσοστού κέρδους να πέφτει, συνδέεται όχι με μια πτώση αλλά με μια αύξηση της μάζας του κέρδους, δεδομένου ότι το ποσοστό κέρδους πέφτει μόνον επειδή η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό απ' ότι το ποσοστό εκμετάλλευσης.

Η ύπαρξη θετικού ποσοστού κέρδους και συνεπώς αυξανόμενης μάζας κέρδους εξασφαλίζεται από τις συνθήκες καπιταλιστικής παραγωγής, που προϋποθέτει ανάπτυξη των δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής με μορφή που να εγγυάται τη δυνατότητα παραγωγής υπεραξίας. Υπονοείται ότι δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε τις συνθήκες κρίσης μέσα στις συνθήκες άμεσης διαδικασίας παραγωγής, αλλά μόνο στη διαδικασία αναπαραγωγής στο σύνολό της, στην αντιφατική ενότητα των ποικίλων στιγμών της. Η πηγή της κρίσης δεν έγκειται ούτε στην «αναρχία της αγοράς», ούτε στην άμεση διαδικασία παραγωγής, αλλά στη σχέση μεταξύ των δύο, στη «διαδικασία κυκλοφορίας που από μόνη της είναι επίσης μια διαδικασία αναπαραγωγής» (Μαρξ, 1968, II, 513· Μαρξ, 1981, 351-2· 1973, 410-11). Πιο ειδικά για τον Μαρξ, καθώς επίσης για ολόκληρη την ορθόδοξη μαρξιστική παράδοση, η πηγή της κρίσης βρίσκεται στην αντίφαση της καπιταλιστικής τάσης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων απεριόριστα, απ' τη μια μεριά, και της τάσης περιορισμού της καταναλωτικής δύναμης της μάζας του πληθυσμού, απ' την άλλη, αντίφαση που ενισχύει την ορθόδοξη, σχετική με την «υποκατανάλωση», (ή ακριβέστερα, «υπερπαραγωγή») θεωρία της κρίσης.⁴ Η πτώση του ποσοστού κέρδους δεν είναι αιτία της κρίσης· είναι η έκφρασή της, η έκφραση της αποτυχίας του κεφαλαίου να πραγματοποιήσει τη μάζα της υπεραξίας που αυτό παρήγε.

Αυτό δε σημαίνει ότι μια πτώση του ποσοστού κέρδους δεν μπορεί να οδηγήσει σε κρίση, αλλά μόνον ότι μια τέτοια πτώση δεν μπορεί να εξηγήσει την αναγκαιότητα της κρίσης. Αν προκληθεί κάποια κρίση, αυτό δεν οφείλεται στην πτώση του ποσοστού κέρδους αλλά στην αποτυχία του συστήματος να προσαρμοστεί στις συνθήκες παραγωγής που αλλάζουν, και η πτώση του ποσοστού κέρδους είναι η ποσοτική έκφραση αυτής της αποτυχίας. Γι' αυτό, γενικά, όπου οι θεωρητικοί της πτώσης του ποσοστού κέρδους διατυπώνουν τη θεωρία κρίσης, στο τέλος αποδεικνύεται ότι στην ουσία πρόκειται για θεωρία δυσαναλογίας. Οι «κεϊνσιανές» παραλλαγές αυτής της θεωρίας εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στη δυσαναλογία ανάμεσα στην κατανάλωση και στην επένδυση μεσ' τα πλαίσια μιας κεϊνσιανής θεωρίας του επενδυτικού κύκλου, με την «παγίδα της ρευστότητας»

να εμποδίζει την προσαρμογή σε ένα χαμηλότερο ποσοστό κέρδους (Mage, 1963· Mandel, 1968). Οι «χαϊκιανές» παραλλαγές τονίζουν δυσαναλογίες ανάμεσα στα τμήματα I και II, που εντείνονται από την αδικαιολόγητη αύξηση της πίστης (Mattick, 1969· Aglietta, 1979· Itoh, 1988· Clarke, 1988β, 1989). Στη συνέχεια η κρίση εξηγείται σαν μία κατάρρευση του πιστωτικού συστήματος όταν η αύξηση της πίστης φθάσει τα όριά της. Έτσι, στην πραγματικότητα, η εξήγηση για την αναγκαιότητα της κρίσης βρίσκεται όχι στην πτώση του ποσοστού κέρδους, αλλά σε μια δήθεν-κεϊνσιανή ή δήθεν χαϊκιανή θεωρία για την πίστωση, που σύμφωνα μ' αυτήν η αύξηση της πίστης διατηρεί ή πολλαπλασιάζει δυσαναλογίες που δεν έχουν διορθωθεί από την αγορά. Μία πτώση του ποσοστού κέρδους, όμως, ή μια αλλαγή στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου δεν είναι ούτε απαραίτητη ούτε επαρκής συνθήκη για μια τέτοια κρίση δυσαναλογίας. Πραγματικά, η εστίαση του ενδιαφέροντος στο ποσοστό κέρδους αποστρέφει την προσοχή από το πραγματικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τέτοιες θεωρίες, και που το πρόβλημα αυτό είναι να εξηγηθεί γιατί οι δυσαναλογίες δε διορθώνονται από την αγορά και γιατί η σωστή ρύθμιση της πίστωσης δεν μπορεί να αποτρέψει την τάση προς την κρίση. Για να δοθεί όμως, μια εξήγηση σ' αυτό, θα έπρεπε να προταθεί μια θεωρία ανταγωνισμού και πίστης περισσότερο, παρά να δανειστούμε απλά τέτοιου είδους θεωρίες από αστούς οικονομολόγους.

Ο Μαρξ σίγουρα θεωρούσε σπουδαίο το «νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους». Αλλά, μέσα σε όλο το έργο του, αυτός ο νόμος δεν ερμηνεύεται σαν θεωρία κρίσης, αλλά σαν ένας πανάρχαιος νόμος, που η σημασία του είναι ότι εντείνει τις εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ανάμεσα στην ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής, που εκφράζεται στη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, και στη σχετική εξαθλίωση της μάζας του πληθυσμού, που εκφράζεται στην απώλεια της εξειδίκευσης του εργατικού δυναμικού και στην αύξηση του εργατικού δυναμικού σε εφεδρεία εργατικού δυναμικού. Αυτό, εν μέρει οφείλεται στο ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους εντείνει την ανταγωνιστική πίεση, ωθώντας τα ασθενέστερα κεφάλαια στη χρεωκοπία, αλλά πιο ουσιαστικά, οφείλεται στο ότι μια πτώση του ποσοστού κέρδους είναι «εννοιολογικά ταυτόσημη» (1973, 749) με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τη μείωση του ποσοστού κεφαλαίου που αναλογεί σε ημερομίσθια και με την αυξανόμενη κλίμακα της καπιταλιστικής παραγωγής. Έτσι δεν υπάρχει έλλειψη αλληλουχίας ανάμεσα στη σημασία που έδινε ο Μαρξ στον πανάρχαιο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και στην υιοθέτηση από μέρος του μιας θεωρίας κρίσης σχετικής με την υπερπαραγωγή, γιατί αυτό το τελευταίο είναι απλά η «ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου» (1981, 349-55).

3. Η θεωρία της κρίσης στη μαρξιστική παράδοση

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παραδοσιακή μαρξιστική θεωρία της κρίσης ήταν υποκαταναλωτιστική με την ευρεία έννοια του όρου. Οι περισσότεροι μαρξιστές όμως συμφωνούσαν με τον Έγκελς στον αυστηρό διαχωρισμό που έκανε η μαρξιστική θεωρία της «υπερπαραγωγής» από το χονδροειδή υποκαταναλωτισμό των Dühring και Lassalle, που βασιζόταν στο «σιδηρούν νόμο των ημερομισθίων». Στη βίβλο του Ορθόδοξου Μαρξισμού, «Anti-Dühring», ο Έγκελς ισχυρίστηκε ότι ο υποκαταναλωτισμός είναι ένα «χιλιετές φαινόμενο», όπου οι κρίσεις προκύπτουν μόνο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Έτσι η υποκατανάλωση είναι μια «προϋπόθεση των κρίσεων, και παίζει μέσα σ' αυτές ένα ρόλο που έχει αναγνωρισθεί εδώ και πολύν καιρό. Αλλά δε μας εξηγεί και πολλά πράγματα σχετικά με το γιατί υπάρχουν οι κρίσεις σήμερα και γιατί δεν υπήρχαν πριν» (394). Η πηγή της κρίσης δεν ήταν η απόλυτη φτώχεια των μαζών, αλλά η δυναμική σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την αύξηση της κατανάλωσης, που βασιζόταν στην αντιφατική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής, που έκανε τη συσσώρευση να υπερσκέλιζει σταθερά και να προτρέπει της αύξησης της ζήτησης μέσω κατανάλωσης. Οι μαρξιστές επανειλημμένα τόνισαν, αντιτιθέμενοι προς τους υποκαταναλωτιστές, από τον Sismondi μέχρι τους Ρώσους λαϊκιστές, ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί τη δική της αγορά, αλλά πίστευαν ότι αυτό δεν έλυσε το πρόβλημα της υλοποίησης, αλλά μόνον το αναπαρήγε σε ένα υψηλότερο επίπεδο: η σταθερή τάση του κεφαλαίου να μειώνει το μερίδιο του κεφαλαίου που καταβαλλόταν σε ημερομίσθια, σήμαινε ότι η τάση αυτή του κεφαλαίου έπρεπε να επιταχύνεται όλο και περισσότερο ούτως ώστε το κεφάλαιο να παραμένει άθικτο.

Αυτή η θεωρία κρίσης είχε δύο μεγάλα πλεονεκτήματα, που στερούνται οι σύγχρονες θεωρίες μας. Πρώτα πρώτα δε βασιζόταν στην υποθετική αφαίρεση των στερεότυπων μοντέλων. Οι ρίζες της βυθίζονταν στις ιστορικές τάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης που περιέγραψε ο Μαρξ στον τόμο I του Κεφαλαίου και συνόψισε στο «γενικό νόμο» της καπιταλιστικής συσσώρευσης που εξέφραζε την αντίφαση ανάμεσα στην τάση του κεφαλαίου να αναπτύσσει απεριόριστα τις παραγωγικές δυνάμεις, από τη μια μεριά, και την τάση να περιορίζει την καταναλωτική ικανότητα της μάζας του πληθυσμού εκτοπίζοντας το ενεργό εργατικό δυναμικό, συμπιέζοντας προς τα κάτω την αξία του εργατικού δυναμικού και διευρύνοντας την εφεδρική στρατιά των εργαζομένων, απ' την άλλη. Κατά δεύτερο λόγο, αυτό σήμαινε ότι αντιλαμβανόταν την κρίση όχι σαν εποχιακό φαινόμενο που σημάδευε μία διακοπή της «φυσιολογικής» πορείας συσσώρευσης, αλλά σαν μία τάση που ενυπάρχει σταθερά στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, σαν μία εσασει παρούσα πτυχή του ταξικού αγώνα, που προσέδιδε στη θεωρία μια άμεση και καθημερινή πολιτική επικαιρότητα (αυτό δεν σημαίνει ότι ίσχυε απαραίτητα και σαν επαναστατική δύναμη – αρκεί μόνο να συγκρίνουμε

τους Kautsky και Rosa Luxembourg). Η θεωρία της κρίσης δε χρησιμοποιήθηκε, όπως ισχυρίστηκαν ο Bernstein και οι συνακόλουθοι κριτικοί, σαν η βάση μιας καταστροφολογικής θέασης της επανάστασης, αλλά σαν η εξήγηση της διαιώνισης του ταξικού αγώνα.

Η αδυναμία της θεωρίας βρισκόταν αναμφίβολα στις υποκαταναλωτιστικές τάσεις της. Δε χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ όλη την επιχειρηματολογία κατά του υποκαταναλωτισμού. Το πιο σημαντικό επιχείρημα για τους τωρινούς στόχους μας είναι ότι ο υποκαταναλωτισμός βασίζεται στην «αναγκαστική αφαίρεση» της κατανάλωσης από την αναπαραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου συνολικά, θεωρώντας την «τελική κατανάλωση» σαν «ύστατο» σκοπό της καπιταλιστικής παραγωγής και σαν τη μόνη ασφαλή βάση για την πραγματοποίηση της υπεραξίας. Όταν εξετάζουμε την κατανάλωση στο πλαίσιο της αναπαραγωγής του κεφαλαίου είναι σαφές ότι δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα, δηλαδή «τελική κατανάλωση». Η παραγωγή και η κατανάλωση δεν είναι ούτε ταυτόσημες, όπως υπονοούσε ο νόμος του Say, ούτε διαζευγμένες η μια από την άλλη, όπως θα πίστευε κάποιος απληροφόρητος υποκαταναλωτιστής, αλλά «στιγμές μιας διαδικασίας», «μέλη ενός όλου, διακρίσεις μέσα σε μία ενότητα» (Μαρξ, 1973, 94, 99). Αυτό ήταν ουσιαστικά το επιχείρημα που χρησιμοποίησε ο Tugan-Baranowsky, κατά την αποποίηση του υποκαταναλωτισμού με βάση τα μοτίβα αναπαραγωγής του Μαρξ, και που, στη συνέχεια, έγινε κοινοτοπία στο σύγχρονο μαρξισμό, είτε βασιζόταν στα μοτίβα αναπαραγωγής, είτε στις αστικές παραλλαγές της γενικής θεωρίας ισορροπίας.

Η πεποίθηση ότι ο υποκαταναλωτισμός αποτελούσε μοιραίο μειονέκτημα της ορθόδοξης θεωρίας ξεκινάει από την πεποίθηση ότι ο υποκαταναλωτισμός και η υπερπαραγωγή είναι «οι δύο διαφορετικές όψεις ενός και του αυτού νομίσματος» (Sweezy, 1949, 183), οπότε και τα δύο εκπίπτουν. Η συμπληρωματικότητα όμως και των δύο θεωριών εμφανίζεται μόνο με βάση την «αναγκαστική αφαίρεση» της παραγωγής από την κατανάλωση. Η συμμετρία εξαφανίζεται μέσα στο πλαίσιο της αναπαραγωγής του κεφαλαίου σαν συνόλου. Ενώ η θεωρία της υποκατανάλωσης υπονομεύεται σαν βάση θεωρίας αναγκαιότητας της κρίσης, η θεωρία της υπερπαραγωγής, βασισμένη στην καπιταλιστική τάση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αδιαφορώντας για τα όρια της αγοράς, γενικεύεται σαν μια ανώμαλη τάση, εγγενή σ' όλους τους κλάδους παραγωγής κι έτσι σαν η βάση μιας απαραίτητης τάσης όχι για υποκατανάλωση αλλά για δυσαναλογία.

4. Ανταγωνισμός, Αναρχία στην Αγορά, και η θεωρία δυσαναλογίας για την κρίση

Οι θεωρίες κρίσης που βασίζονται στη δυσαναλογία τείνουν να απορρίπτονται από τους επαναστάτες σοσιαλιστές, κατά κύριο λόγο εξαιτίας των πολύ στενών ρεφορμιστικών διασυνδέσεών τους. Η πηγή της θεωρίας της δυσαναλογίας

ήταν η κριτική που άσκησε στον υποκαταναλωτισμό ο Tugan-Baranowsky στα 1893 με βάση τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ, που υποτίθεται ότι έδειχναν ότι οι δυσαναλογίες ήταν η μόνη πιθανή πηγή κρίσεων και ότι τέτοιες κρίσεις δεν ήταν απαραίτητες αλλά συγκυριακές, προερχόμενες από την άγνοια των καπιταλιστών ως προς τη μελλοντική ανάπτυξη της αγοράς και εντεινόμενες από την αύξηση της πίστης που υπέβαλλε τη δυσανάλογη αύξηση της παραγωγής. Αυτό το επιχείρημα το πήρε η ρεφορμιστική πτέρυγα της Σοσιαλ-Δημοκρατίας σαν επιχείρημα υπέρ μεταρρυθμίσεων οι οποίες θα ξεπερνούσαν την «αναρχία της αγοράς» μέσα από ένα συγκεντρωτικό συντονισμό της καπιταλιστικής παραγωγής.

Η ορθόδοξη ανταπόκριση στον Tugan ήταν ουσιαστικά ο ισχυρισμός ότι στην περίπτωση της σχέσης ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση η δυσαναλογία δεν ήταν συγκυριακή αλλά αναγκαία· ότι η φορμαλιστική, από μέρους του Tugan, χρήση των σχημάτων αναπαραγωγής αποστασιοποιείτο από τις κοινωνικές σχέσεις και τις ιστορικές τάσεις της καπιταλιστικής παραγωγής που αποτελούν το υπόβαθρο της αναπόφευκτης τάσης για υπερπαραγωγή. Αυτή η ανταπόκριση σαφώς στηρίζεται στο ειδικό status που απέδιδαν στην «τελική» κατανάλωση. Η παραδοχή, όμως, του γεγονότος ότι η δυσαναλογία ανάμεσα στην «παραγωγή» και στην «κατανάλωση» δεν έχει ειδικό status δε συνεπάγεται την απόρριψη της ορθόδοξης κριτικής του Tugan, αλλά μάλλον τη γενίκευσή της. Η τάση του κεφαλαίου ν' αυξήσει την παραγωγή αδιαφορώντας για τα όρια της αγοράς αποτελεί το υπόβαθρο της απαραίτητης τάσης προς δυσαναλογία και συνεπώς και της αναγκαιότητας της κρίσης ως τρόπου διόρθωσης παρόμοιων δυσαναλογιών. Το κλειδί της παραδοσιακής θεωρίας κρίσης βρίσκεται όχι στην τάση προς υποκατανόηση, αλλά στην τάση για υπερπαραγωγή. Για να αξιολογήσουμε αυτήν τη θεωρία πρέπει να θέσουμε ένα ερώτημα που στα παραδοσιακά κείμενα θεωρείτο ευρύτατα ως δεδομένο: ποια είναι η βάση της τάσης για υπερπαραγωγή;

Για τους περισσότερους ορθόδοξους μαρξιστές η τάση για υπερπαραγωγή μπορούσε να εξηγηθεί από την τυφλή και ακόρεστη δίψα του καπιταλιστή για κέρδος, που σταθερά οδηγεί την παραγωγή πέρα από τα όρια της αγοράς. Εάν, όμως, εστιάσουμε την προσοχή μας στην υποκειμενικότητα του καπιταλιστή, αυτή η δίψα για το κέρδος φαίνεται παράλογη. Εάν η προοπτική του κέρδους είναι η ώθηση προς την αύξηση της παραγωγής, η πρόβλεψη της απώλειας στην περίπτωση της υπερπαραγωγής θα μπορούσε εξίσου να χαλιναγωγήσει τη φιλοδοξία του καπιταλιστή. Αυτό θα συνεπαγόταν ότι η τάση για υπερπαραγωγή δεν έχει αντικειμενική θεμελίωση, αλλά ότι βασίζεται στον υποκειμενικό παραλογισμό του καπιταλιστή και μπορεί μόνο να είναι το αποτέλεσμα υποκειμενικών παραγόντων απερισκεψίας ή άγνοιας. Αυτό είναι το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν οι αστοί οικονομολόγοι. Ο ορθολογιστής καπιταλιστής θα προβλέψει την ανταγωνιστική πίεση που θα προκύψει από την υπερπαραγωγή, και θα περιοριστεί σ' ένα πιο κερδοφόρο κλάδο παραγωγής, ούτως ώστε η προσφορά κάθε κλάδου πα-

ραγωγής να προσαρμόζεται στη ζήτηση: ο λειτουργικός ρόλος της αγοράς, στον καπιταλισμό, είναι, ακριβώς, να εξαλείφει εμφανιζόμενες δυσαναλογικότητες. Εάν προκύψουν κρίσεις, αυτό μπορεί μόνο να οφείλεται στην ύπαρξη φραγμών στη σωστή λειτουργία της αγοράς.

Η αστική ανάλυση του ανταγωνισμού είναι τυπική, ιδεαλιστική, κυκλική και ενδογενώς αντιφατική. Για τον αστό οικονομολόγο ο καπιταλιστής είναι ένας καθαρόαιμος κερδοσκοπός, που μεταφέρει συνεχώς τα κεφάλαιά του από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο για να εξασφαλίσει την ομοιομορφία των τιμών και των συνθηκών παραγωγής στους διάφορους κλάδους παραγωγής και την ομοιομορφία του ποσοστού κέρδους ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής, πράγμα που απαιτείται για την αποκατάσταση ισορροπίας. Η ανάλυση είναι τυπική, επειδή δε λαμβάνει καθόλου υπόψη της τις κοινωνικές σχέσεις στα πλαίσια των οποίων λαμβάνει χώρα ο ανταγωνισμός. Είναι ιδεαλιστική επειδή ο ανταγωνισμός είναι μια διανοητική διαδικασία ορθολογικής λήψης αποφάσεων. Είναι κυκλική επειδή προϋποθέτει γνώση («προβλέψεις») που προβλέπει το αποτέλεσμα της διαδικασίας, της οποίας την πορεία καθορίζει. Είναι αντιφατική επειδή ευκαιρίες για κέρδος προκύπτουν μόνο στο βαθμό που η αγορά αποτυγχάνει να επιτύχει μία ισορροπία, ούτως ώστε η υποτιθέμενη τάση για ισορροπία εξαλείφει τους παράγοντες εκείνους που η επιχειρηματική τους δράση υποστηρίζει αυτή την τάση.⁵

Συνέπεια της αστικής θεωρίας του ανταγωνισμού είναι ότι οι μεταρρυθμίσεις στο χώρο της ανταλλαγής, είτε για να αποκατασταθούν οι συνθήκες τέλει ανταγωνισμού με την κατάρρηση των μονοπωλιακών δυνάμεων και/ή με την διευκόλυνση της κινητικότητας του κεφαλαίου, ή για να εισάγουν εναλλακτικούς «τρόπους ρύθμισης» ή «κοινωνικές δομές συσσώρευσης» για την εξασφάλιση της αναλογικότητας, αυτές οι μεταρρυθμίσεις θα αποτρέψουν την απειλή κρίσης. Αυτό συμβαίνει επειδή αυτές οι θεωρίες ξαναγυρίζουν στον υποκειμενικό παραλογισμό, ή στην ιστορική ή θεσμική συγκυρία, αντί να εξηγήσουν την αναγκαιότητα της κρίσης ως άμεσης εκδήλωσης της αντιφατικής μορφής των κοινωνικών σχέσεων της καπιταλιστικής παραγωγής.

5. Ο Καπιταλιστικός Ανταγωνισμός και ο Φετιχισμός του Εμπορεύματος

Η αστική θεωρία του ανταγωνισμού αποδίδει στους φορείς τη γνώση και προφητική ικανότητα που δεν είναι δυνατό να έχουν, έτσι που στην πραγματικότητα είναι ανίκανοι να επιτελέσουν σωστά τους ρόλους τους οποίους υποδύθηκαν. Αυτή είναι η πηγή της «αναρχίας της αγοράς», αλλά δεν είναι το μοιραίο ελάττωμα στην αστική θεωρία της αγοράς. Πολύ πιο ουσιαστικά, η αστική θεωρία της αγοράς είναι θεωρία ενός κοινωνικού θεσμού που πολύ απλά δεν υπάρχει. Η αγορά, όπως απεικονίζεται στην αστική θεωρία του ανταγωνισμού, είναι αποκύημα της αστικής φαντασίας. Όχι μόνον η απαιτούμενη γνώση, αλλά ούτε οι ίδιοι οι

ρόλοι των φορέων της και οι κοινωνικές σχέσεις στις οποίες αυτοί υποτίθεται ότι υπεισέρχονται, δεν υπάρχουν. Υπ' αυτές τις συνθήκες καμία γνώση ή προφητική δύναμη δεν μπορεί να καταστήσει το θεσμό ικανό να λειτουργήσει πιο τέλεια.

Οι φορείς του καπιταλιστικού ανταγωνισμού δεν είναι ατομικά υποκείμενα απασχολημένα να αγοράζουν και να πουλάνε εμπορεύματα για να εξασφαλίσουν ένα κέρδος ή για να μεγιστοποιήσουν την ευμάρειά τους· κεφαλαιοκράτες είναι οι παράγοντες των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής – κεφαλαιοκράτες που αναζητούν να μετατρέψουν τα εμπορεύματά τους σε χρήμα, το χρηματικό κεφάλαιό τους σε μέσα παραγωγής και εργατικό δυναμικό· εργάτες που ζητούν να πωλήσουν την εργατική τους δύναμη ή να αγοράσουν τα αναγκαία γι' αυτούς μέσα επιβίωσης· μικροί παραγωγοί αγαθών που ζητούν να διαθέσουν τα προϊόντα τους. Ανταλλάσσοντας αγαθά ζητούν να αναπαραχθούν κοινωνικά με το να ξαναδημιουργήσουν ένα ρόλο για τους εαυτούς τους μέσα στα πλαίσια της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Οι σχέσεις ανταλλαγής είναι μία στιγμή σ' αυτή τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής και δεν μπορούν να αναλυθούν αποκομμένες απ' αυτή τη διαδικασία.

Οι σχέσεις ανταλλαγής διαφοροποιούνται ανάλογα με τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, των οποίων εκφράζουν την αναπαραγωγή. Αυτές οι διαφοροποιημένες μορφές δεν μπορούν να αναχθούν σε διάφορες «ατελείς» μορφές ενός ιδεώδους συστήματος σχέσεων ανταλλαγής που υπάρχουν μόνο στο γόνιμο μυαλό του οικονομολόγου. Ωστόσο οι σχέσεις ανταλλαγής έχουν πράγματι μια ξέχωρη και γενική σημασία σαν ιδιαίτερη στιγμή στην αναπαραγωγική διαδικασία του κεφαλαίου, γιατί μόνο με τη μορφή του ανταγωνισμού ο κοινωνικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής παραγωγής επιβάλλεται σε ατομικούς παράγοντες σαν μια εξωγενής δύναμη. Αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας εμφανίζεται με τη μορφή φραγμών που ανιχνώνονται μπροστά στις φιλοδοξίες των ατομικών παραγόντων από την υποκειμενική βούληση των άλλων. Οι φραγμοί, όμως, αυτοί δεν είναι ούτε υποκειμενικοί ούτε ατομικοί· είναι η μορφή με την οποία τα φυσικά, κοινωνικά και ιστορικά όρια της καπιταλιστικής παραγωγής αντιμετωπίζουν ορισμένους παράγοντες. Αυτά τα όρια δεν αντιμετωπίζουν μεμονωμένους παράγοντες άμεσα σαν τέτοια, αλλά εμφανίζονται με τη μορφή του ανταγωνισμού για τις πρώτες ύλες, τα μέσα παραγωγής και επιβίωσης, το εργατικό δυναμικό, την πίστη, ή για να εξασφαλίσουν αγορές για εμπορεύματα.

Ο εργάτης δεν έχει άλλη επιλογή παρά μόνο να παραδεχθεί αυτούς τους φραγμούς σαν όρια. Αυτός ή αυτή πρέπει να πουλήσουν τη συγκεκριμένη κατηγορία εργατικής δύναμής τους και να αγοράσουν τα αναγκαία μέσα επιβίωσης για να ζήσουν. Ενώ, όμως, η εργατική δύναμη είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένη με τη σωματική υπόσταση του εργάτη, το κεφάλαιο δεν έχει τέτοια φυσιολογικά εμπόδια. Έτσι, όσο συγκεκριμένοι κι αν είναι αυτοί οι φραγμοί σαν όρια στη συσσώρευση του κεφαλαίου συνολικά, στα ατομικά κεφάλαια εμφανίζονται μόνο σαν φραγμοί που πρέπει να υπερσκελισθούν. Ο κεφαλαιοκράτης δε θεωρεί τις συνθήκες της πα-

ραγωγής ή την έκταση της αγοράς, σαν δεδομένα. Μάλλον τις αντιμετωπίζει σαν φραγμούς στην παραγωγή και στην πραγματοποίηση υπεραξίας, φραγμούς που θα ξεπεραστούν με την επαναστατικοποίηση των δυνάμεων παραγωγής, με την εντατικοποίηση της εργασίας, την αύξηση της ημερήσιας εργασίας, και την εξάπλωση της αγοράς σε παγκόσμια κλίμακα. Ο κεφαλαιοκράτης που μπορεί να ξεπεράσει αυτούς τους φραγμούς θα κερδίσει υπερκέρδος, και έτσι θα έχει ένα κίνητρο για ν' αναπτύξει τις δυνάμεις παραγωγής, αδιαφορώντας για τα όρια της αγοράς. Αυτή η δυναμική σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και στην πραγματοποίηση της υπεραξίας είναι η πηγή του δυναμισμού, που είναι η ιστορική αιτιολόγηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά που ο αντιφατικός χαρακτήρας της περιγράφει επίσης τα ιστορικά όρια του καπιταλισμού. Για να το καταλάβουμε αυτό σαφέστερα πρέπει να ρίξουμε μια ματιά σ' αυτή τη σχέση από πιο κοντά.

6. Υπερπαραγωγή, Ανταγωνισμός και Δυναμική της Συσσώρευσης

Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός δεν είναι τίποτε περισσότερο από την καθημερινή εκδήλωση της τάσης για υπερπαραγωγή εμπορευμάτων. Ο ανταγωνισμός κάθε άλλο παρά λύνει το πρόβλημα της τάσης προς την κρίση. Αντίθετα, εκφράζει την απειλή αφανισμού που αντιμετωπίζει κάθε κεφαλαιοκράτης, της οποίας απειλής, η πιο δραματική εκδήλωση είναι οι κρίσεις. Μ' αυτή την έννοια ο ανταγωνισμός είναι και η προϋπόθεση και η εκδήλωση της τάσης για υπερπαραγωγή που ενυπάρχει στην κοινωνική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής. Αυτό, περισσότερο από οποιοδήποτε μεταφυσικό ουσιολογισμό, είναι εκείνο που εννοούσε ο Μαρξ όταν έγραφε:

Εννοιολογικά, ο ανταγωνισμός δεν είναι τίποτε άλλο από την εσωτερική φύση του κεφαλαίου, ο ουσιαστικός χαρακτήρας του, εμφανιζόμενος και πραγματοποιούμενος ως η αμοιβαία αλληλεπίδραση πολλών κεφαλαίων μεταξύ τους, στην εσωτερική τάση ως εξωτερική αναγκαιότητα... Η απλή έννοια του κεφαλαίου πρέπει να εμπεριέχει τις εκπολιτίζουσες τάσεις κ.λπ. αυτές καθαυτές· δεν πρέπει να εμφανίζονται απλά σαν εξωτερικές συνέπειες όπως στα βιβλία οικονομίας μέχρι τώρα. Το ίδιο ισχύει για αντιφάσεις που προβάλλουν αργότερα και που έχουν αποδειχθεί ότι ήδη υπήρχαν μέσα της σε λανθάνουσα μορφή (Μαρξ, 1973, 414).

Οι ανισσοροπίες παραγωγής και κατανάλωσης που υποβαστάζουν την τάση προς την κρίση, δεν είναι τα τυχαία αποτελέσματα της «αναρχίας της αγοράς», αλλά εκφράζουν βαθύτερες αντιφάσεις στην καρδιά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής δεν είναι η κατανάλωση αλλά η αύξηση της αξίας μέσα από την παραγωγή και την πραγματοποίηση της υπεραξίας. Στις πρώιμες φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης ο κεφαλαιοκράτης αύ-

ξανε την παραγωγή υπεραξίας παρατείνοντας την εργάσιμη ημέρα και συμπιέζοντας τα ημερομίσθια πιο κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης. Τέτοιες μέθοδοι όμως προσέκρουαν στο φυσιολογικό φραγμό της σωματικής αντοχής του εργάτη και στον κοινωνικό φραγμό της αντίστασης της εργατικής τάξης. Στον ώριμο καπιταλισμό, ο καπιταλιστής ξεπερνά αυτούς τους φραγμούς επαναστατικοποιώντας τις μεθόδους παραγωγής για να αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας, αυξάνοντας έτσι το ποσοστό κέρδους με τη μείωση του κόστους των μέσων παραγωγής και της αξίας της εργατικής δύναμης. Το αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών είναι ότι οι κεφαλαιοκράτες ρίχνουν μία αυξανόμενη μάζα εμπορευμάτων στην αγορά. Αυτή η αύξηση, όμως, της παραγωγής δεν είχε σαν κίνητρο την επιθυμία κάλυψης μιας αυξανόμενης ζήτησης, αλλά την επιθυμία αύξησης της παραγωγής υπεραξίας.

Η παραγωγή υπεραξίας επιτυγχάνεται μόνο με αύξηση της μάζας των εμπορευμάτων που παράγονται από μια δεδομένη μάζα εργατικής δύναμης. Όσο πιο μεγάλη επιτυχία έχει ο κεφαλαιοκράτης στο ξεπέρασμα των φραγμών που υψώνονται στην παραγωγή μιας ηυξημένης αξίας, τόσο πιο μεγάλη θα είναι η αύξηση της μάζας των παραγομένων εμπορευμάτων. Όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός υπερπαραγωγής, τόσο σκληρότερος θα είναι και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες σ' ένα συγκεκριμένο κλάδο παραγωγής και τόσο περισσότερο η πίεση για αύξηση της παραγωγής υπεραξίας θα συγκρουσθεί μαζί τους σαν μία εξωτερική δύναμη. Έτσι η ώθηση για αύξηση της παραγωγής υπεραξίας, αν και επιβάλλεται από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό, δεν περιορίζεται στα όρια της αγοράς, αλλά υπόκειται στους δικούς της νόμους, που καθορίζουν την τάση αύξησης της παραγωγής *αδιαφορώντας για τα όρια της αγοράς*. Αυτοί οι νόμοι δεν ορίζονται από τον υποκειμενικό παραλογισμό του κεφαλαιοκράτη, αλλά πρωταρχικά, *από την άνιση ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής* καθώς οι κεφαλαιοκράτες αγωνίζονται για ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Παρ' όλ' αυτά, αν οι κεφαλαιοκράτες θέλουν να πραγματώσουν το αυξημένο τους κεφάλαιο με τη χρηματική του μορφή, πρέπει να βρουν αγοραστές για την αυξημένη μάζα των παραχθέντων εμπορευμάτων.

Η ώθηση για αύξηση της παραγωγής υπεραξίας οδηγεί σταθερά τους κεφαλαιοκράτες στο να αυξήσουν τη μάζα των παραχθέντων εμπορευμάτων. Ταυτόχρονα επιδιώκουν να κάνουν οικονομίες στη χρήση του εργατικού δυναμικού και στα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου. Η άμεση συνέπεια αυτής της αντίφασης είναι ότι η επέκταση της αγοράς τείνει σταθερά να υστερεί σε σχέση με την αύξηση της παραγωγής. Δεν είναι όμως θεμιτό να συνάγουμε, όπως έκανε η παραδοσιακή θεωρία της υποκατανάλωσης, ότι η ενυπάρχουσα τάση για υπερπαραγωγή υπαινίσσεται ότι η γενική υπερπαραγωγή/υποκατανάλωση, θα είναι το έσχατο αποτέλεσμα. Για να ανιχνεύσουμε αυτή την ενυπάρχουσα τάση στο επίπεδο της συσσώρευσης του κεφαλαίου συνολικά, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να χαράξουμε τα ενδιάμεσα στάδια μέσα από τα οποία πρέπει να αναπτυχθεί η ενυπάρ-

χουσα τάση, πρώτα σε ένα συγκεκριμένο κλάδο παραγωγής και στη συνέχεια στο σύστημα παραγωγής σαν σύνολο.

Το άμεσο αποτέλεσμα της ενυπάρχουσας τάσης για παραγωγή σε ένα ιδιαίτερο κλάδο παραγωγής είναι ο ανταγωνισμός που αντιμετωπίζουν οι κεφαλαιοκράτες όταν προσπαθούν να πραγματώσουν τα διευρυμένα κεφάλαιά τους. Οι κεφαλαιοκράτες όμως δεν αντιμετωπίζουν την περιορισμένη αγορά σαν ένα φραγμό στις φιλοδοξίες τους. Αυτό είναι προφανές για τον πιο επιτυχημένο κεφαλαιοκράτη, εφόσον οι πιο προηγμένες μέθοδοι παραγωγής θα του προσφέρουν την προοπτική επίτευξης υπερκέρδους, έτσι που η άμεση αντίδρασή του στην εμφάνιση υπερπαραγωγής είναι να αυξήσει ακόμη περισσότερο την παραγωγή και να το κάνει αυτό όσο το δυνατόν πιο γρήγορα για να κερδοσκοπήσει πάνω στις ευκαιρίες της ευνοϊκής αγοράς όσο αυτές παραμένουν.

Ο ανταγωνισμός ασκεί τις πιο σκληρές πιέσεις στους πιο καθυστερημένους κεφαλαιοκράτες, που είναι ανίκανοι να πραγματοποιήσουν το επικρατούν ποσοστό κέρδους για το διευρυμένο τους κεφάλαιο. Οι πιο πετυχημένοι, όμως, κεφαλαιοκράτες είναι πάρα πολύ απίθανο να αντιδράσουν σ' έναν τέτοιο ανταγωνισμό ρευστοποιώντας αμέσως τα κεφάλαιά τους για να αποκαταστήσουν την ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση, βασικά επειδή ένα σημαντικό ποσοστό του κεφαλαίου τους είναι ακινητοποιημένο σε μετοχές, πάγιο κεφάλαιο και σε εκτελούμενα έργα κι έτσι μόνο σταδιακά μπορούν να ρευστοποιηθεί. Επιπλέον, εάν ρίξουν τις τιμές τους, αμέσως θα πρέπει να αποτιμήσουν εκ νέου τα αποθέματά τους και το πάγιο κεφάλαιό τους, προκαλώντας έτσι μία απότομη πτώση του ποσοστού κέρδους και μια πτώση της αξιοπιστίας τους. Η άμεση αντίδραση των λιγότερο επιτυχημένων κεφαλαιοκρατών μπροστά στον αυξημένο ανταγωνισμό, θα είναι να προσπαθήσουν να διατηρήσουν τις τιμές πώλησης, έτσι που να μπορούν να συνεχίζουν να δείχνουν ένα εικονικό κέρδος (στα χαρτιά), αυξάνοντας το δανεισμό τους για να συνεχίσουν την παραγωγή, ενώ αναζητούν να απαλλαγούν από τα αποθέματά τους, ακολουθώντας επιθετική πολιτική στην αγορά και ελπίζοντας ότι οι αναποδιές τους είναι προσωρινές. Έτσι αντί να προχωρήσουν συγκρατημένα χαλιναγωγώντας τη φιλοδοξία τους μπροστά στο φραγμό της περιορισμένης αγοράς, ακόμη κι οι ελάχιστοι επιτυχημένοι κεφαλαιοκράτες είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν την αγορά σαν ένα φράγμα που πρέπει να υπερνικήσουν.

Η προσπάθεια να ξεπεραστεί το εμπόδιο της περιορισμένης αγοράς, επιβεβλημένη από την πίεση του ανταγωνισμού, καθορίζει την τάση του κεφαλαίου να αναπτύσσει νέες ανάγκες και να εξαπλώνει την αγορά σε παγκόσμια κλίμακα. Η εξαπλώση της αγοράς, όμως, δεν κάνει τίποτε για να αναχαιτίσει την τάση για υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου και υπερπαραγωγή εμπορευμάτων. Μάλλον ανοίγει το δρόμο σ' αυτές τις τάσεις, γκρεμίζει τα εμπόδια, τους φραγμούς που επανεμφανίζονται μόλις η παραγωγή αρχίζει για άλλη μια φορά να καλπάζει αχαλίνωτη ξεπερνώντας τα όρια της αγοράς.

Εάν οι κεφαλαιοκράτες είναι ανίκανοι να υπερπηδήσουν το φράγμα της α-

γοράς, η άμεση αντίδρασή τους στην πτώση των τιμών είναι να περιστείλουν τις δαπάνες παραγωγής του προϊόντος (το κόστος). Μερικοί θα προσπαθήσουν να μειώσουν το κόστος κάνοντας περικοπές στα ημερομίσθια, παρατείνοντας τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας και εντατικοποιώντας την εργασία με την ελπίδα να αναχαιτίσουν την καταιγίδα. Άλλοι μπορεί να προσπαθήσουν να μειώσουν τις δαπάνες τους εισάγοντας πιο προηγμένες μεθόδους παραγωγής, συμβάλλοντας με τη σειρά τους, στην περαιτέρω στην κλιμάκωση της υπερπαραγωγής εμπορευμάτων. Στο μεταξύ, οι πιο προχωρημένοι κεφαλαιοκράτες, που μπορούν ακόμη να εξασφαλίζουν υπερκέρδος παρά το γεγονός ότι οι τιμές συνεχώς πέφτουν, θα αυξήσουν τις επενδύσεις τους, θα εντατικοποιήσουν την εργασία και θα αυξήσουν τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας με την ελπίδα να εκμεταλλευτούν την καλή τους τύχη και να κερδοσκοπήσουν πριν τα γεγονότα πάρουν δυσμενή τροπή. Έτσι η τάση για υπερπαραγωγή, αυξάνοντας την πίεση που ασκείται στα ατομικά κεφάλαια, αποτελεί το υπόβαθρο της τάσης για την επαναστατικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων, για ένταση εργασίας και για παράταση της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας, μονιμοποιώντας έτσι, επίσης, τον ταξικό αγώνα στο χώρο της παραγωγής.

Η επιτυχία των κεφαλαιοκρατών στη βελτίωση των συνθηκών πραγματοποίησης της υπεραξίας – με τη δημιουργία νέων αναγκών, με το άνοιγμα νέων αγορών, και με τη βελτίωση των συνθηκών για την παραγωγή υπεραξίας με κατακόρυφη συμπίεση των ημερομισθίων, την εντατικοποίηση της εργασίας και την επαναστατικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων – απλά εντείνει την τάση για υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου, υπερπαραγωγή αγαθών και πίεση του ανταγωνισμού. Αργά ή γρήγορα ο φραγμός της αγοράς θα επανεμφανισθεί με τη μορφή ενός ορίου. Η απειλή πάντα ενυπάρχουσα στον ανταγωνισμό έρχεται στην επιφάνεια σαν ανταγωνιστική πίεση, προετοιμάζει το δρόμο για φανερή κρίση και η υπερπαραγωγή εξαφανίζεται με την υποτίμηση του κεφαλαίου, με την καταστροφή της παραγωγικής δυνατότητας και με την ανεργία του εργατικού δυναμικού.

Κατά την κρίση, δεν είναι απαραίτητα οι λιγότερο αποτελεσματικοί παραγωγοί, αυτοί που αντιμετωπίζουν χρεωκοπία. Οι συντηρητικός κεφαλαιοκράτης, που χρησιμοποιεί απαρχαιωμένο εξοπλισμό, αλλά έχει ελάχιστα χρέη, που ελαχιστοποιεί τα αποθέματά του, παράγοντας κατά παραγγελία και που κινείται συναλλασσόμενος τοις μετρητοίς, θα μπορέσει να ανταπεξέλθει αρκετά καλά στην καταιγίδα, ενώ ο πιο προχωρημένος κεφαλαιοκράτης, με υψηλές πάγιες δαπάνες και βαριά χρέη, μπορεί να είναι ένας από τους πρώτους που θα καταρρεύσουν. Παρ' όλ' αυτά η χρεωκοπία θα απελευθερώσει τα κεφάλαια του τελευταίου από το βάρος του χρέους, παρέχοντας τα μέσα για αποκατάσταση της δυνατότητας κέρδους. Έτσι η αναδιάρθρωση της παραγωγής την επομένη της κρίσης συνεπάγεται επίσης την αναδιάρθρωση των ιδιοκτησιακών σχέσεων μέσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών, τη συγκεντροποίηση και κοινωνικοποίηση του κεφαλαίου και τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, παρέχοντας τη βάση για

ανανεωμένη συσσώρευση σε ένα υψηλότερο τεχνικό και κοινωνικό επίπεδο.

Η τάση της συσσώρευσης να μεταμορφώνεται σε υπερσυσσώρευση και κρίση δεν είναι παθολογική τάση· είναι η φυσιολογική μορφή καπιταλιστικής συσσώρευσης σε όλους τους κλάδους και τις περιοχές της κοινωνικής παραγωγής όλων των εποχών. Πρόκειται για μία τάση που προέρχεται από την άνιση ανάπτυξη συνθηκών της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών, που εξασφαλίζει έτσι ώστε οι ευκαιρίες για υπερκέρδος να μην περιορίζονται από τα όρια της αγοράς. Έτσι η τάση των κεφαλαιοκρατών είναι να αναπτύσσουν πάντα την παραγωγή πέρα από αυτά τα όρια. Η τάση για υπερπαραγωγή υπολανθάνει κάτω από την απειλή της κρίσης που αιωρείται πάνω από το κεφάλι κάθε κεφαλαιοκράτη και που εμφανίζεται αμέσως στην πίεση του ανταγωνισμού. Απ' αυτή την άποψη είναι η πιο ουσιαστική τάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, επειδή αποτελεί το υπόβαθρο της μόνιμα ανταγωνιστικής μορφής κοινωνικών σχέσεων της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής εφόσον ο κεφαλαιοκράτης είναι αναγκασμένος να συμπιέζει τα ημερομίσθια, να εντατικοποιεί την εργασία και να παρατείνει τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας. Αποτελεί όμως ταυτόχρονα το υπόβαθρο της τάσης του κεφαλαίου να αναπτύσσει τις δυνάμεις παραγωγής, να διευρύνει την παγκόσμια αγορά και να δημιουργεί νέες ανάγκες. Έτσι το να παραβλέπουμε την τάση υπερπαραγωγής, τη δυναμική και καταστροφική διαδικασία μέσω της οποίας λαμβάνουν χώρα «επαναστάσεις στην αξία», είναι σαν να παραβλέπουμε όχι μόνον τις κρίσιμες τάσεις, τις εγγενείς στη συσσώρευση κεφαλαίου, αλλά και τις προοδευτικές τάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η τάση για υπερσυσσώρευση και κρίση αποτελεί το υπόβαθρο και του δυναμισμού και των ορίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτή αποτελεί τη θεμελιώδη μορφή καπιταλιστικής συσσώρευσης σε κάθε κλάδο παραγωγής. Σε οποιοδήποτε επιμέρους κλάδο παραγωγής εμφανίζεται αυτή η τάση με τη μορφή του ανταγωνισμού, που εκφράζει την τάση του κεφαλαίου να αυξήσει την παραγωγική ικανότητα πέρα από τα όρια της αγοράς, και που μέσα απ' αυτήν η παραγωγή επανεντάσσεται στα όρια της αγοράς μόνο με την υποτίμηση του κεφαλαίου και την καταστροφή της παραγωγικής ικανότητας. Έτσι η τάση για υπερσυσσώρευση και κρίση είναι μ' αυτό τον τρόπο η καθημερινή πραγματικότητα της καπιταλιστικής ύπαρξης. Όταν εξετάζουμε τη διαδικασία συσσώρευσης σφαιρικά, είναι σαφές ότι η διεύρυνση της παραγωγής σε ένα κλάδο παραγωγής διευρύνει την αγορά για κάποιον άλλο κλάδο, έτσι ώστε η «ισορροπημένη αύξηση» της παραγωγής παραμένει μια τυπική δυνατότητα.

Ο ρυθμός αύξησης της παραγωγής, όμως, σε διάφορους κλάδους παραγωγής προσδιορίζεται πρωταρχικά από την άνιση ανάπτυξη των συνθηκών παραγωγής μάλλον, παρά από τους ρυθμούς αύξησης των αγορών για τα προϊόντα τους. Έτσι η τάση για υπερπαραγωγή, που είναι η κινητήρια δύναμη της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, δεν εμφανίζεται με τη μορφή μιας τάσης για γενική

υπερπαραγωγή εμπορευμάτων, αλλά με τη μορφή της δυσανάλογης ανάπτυξης των ποικίλων κλάδων παραγωγής.

Ο ρυθμός επέκτασης της αγοράς έχει μόνο δευτερεύουσα και αμφίβολη επίπτωση στην τάση για υπερπαραγωγή σ' έναν επιμέρους κλάδο παραγωγής. Μια ραγδαία διευρυνόμενη αγορά μπορεί να απορροφήσει ένα αυξανόμενο προϊόν και να διευκολύνει την ομαλή ρευστοποίηση καθυστερημένων κεφαλαίων, αλλά θα αυξήσει εξίσου τις ευκαιρίες για εξασφάλιση υπερκέρδους και έτσι θα αυξήσει την τάση για υπερπαραγωγή. Μία αργά διευρυνόμενη αγορά θα περιορίσει τις ευκαιρίες για υπερκέρδη και κατά συνέπεια και το ερέθισμα για υπερσυσσώρευση, αλλά μπορεί να επιφέρει την ταχεία καταστροφή των καθυστερημένων κεφαλαιοκρατών, με δυνητικά καταστροφικά αποτελέσματα. Επιπλέον, ενώ μια γοργά διευρυνόμενη αγορά παρέχει το μεγαλύτερο θετικό κίνητρο για καινοτομίες, προσφέροντας τις μεγαλύτερες ευκαιρίες για υπερκέρδη, μία αργά διευρυνόμενη αγορά οδηγεί στη μεγαλύτερη ανταγωνιστική πίεση για καινοτομίες ώστε να εξουδετερωθεί η απειλή διάλυσης. Δεν υπάρχει τρόπος να μπορεί η θεωρία να προλέγει ποιος απ' αυτούς τους παράγοντες θα επικρατήσουν.

Η θεωρία της υπερπαραγωγής δεν οδηγεί σε υποκατανάλωση αλλά σε μια θεωρία δυσαναλογίας σε σχέση με τη γενική κρίση. Τέτοιες δυσαναλογίες όμως δεν είναι απλά το συγκυριακό αποτέλεσμα της «αναρχίας της αγοράς» που μπορεί να διορθωθεί με κατάλληλη κρατική παρέμβαση· αυτές οι δυσαναλογίες είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της κοινωνικής μορφής της καπιταλιστικής παραγωγής.

7. Η τάση για Υπερπαραγωγή, η Πίστη και οι Γενικές Κρίσεις Υπερσυσσώρευσης

Η «αναγκαιότητα της κρίσης» είναι εγγενές φαινόμενο της κοινωνικής μορφής της καπιταλιστικής παραγωγής, ως το αναπόφευκτο αντίστοιχο του δυναμισμού του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η μονιμότητα όμως των κρισιακών τάσεων, εγγενών στη συσσώρευση δε σημαίνει ότι τέτοιες τάσεις θα πραγματοποιηθούν αναπόφευκτα με τη μορφή μιας γενικής κρίσης υπερσυσσώρευσης. Για να καταλάβουμε τις συνθήκες για μια τέτοια γενική κρίση πρέπει να κοιτάξουμε από πιο κοντά τις συνθήκες για τη συνεχή συσσώρευση του κεφαλαίου και ιδιαίτερα το ρόλο της πίστης στη συσσώρευση κεφαλαίου σφαιρικά.

Η συνεχής συσσώρευση κεφαλαίου εξαρτάται από την ικανότητα του κεφαλαίου να αίρει την εγγενή αντίφαση στην κοινωνική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής. Απ' τη μια μεριά, ο δυναμισμός της καπιταλιστικής συσσώρευσης προέρχεται από την τάση να ξεπεραστούν όλοι οι φραγμοί που μπαίνουν στη συσσώρευση, με την αύξηση της παραγωγής αδιαφορώντας για τα όρια της αγοράς. Από την άλλη μεριά, οι φραγμοί της αγοράς είναι η μορφή με την οποία τα εξωτερικά και εσωτερικά όρια της συσσώρευσης αντιμετωπίζουν ορισμένα κεφά-

λαιο όπως ο ανταγωνισμός για τα μέσα παραγωγής, η εργατική δύναμη και αγορές για τα προϊόντα τους.

Το εξωτερικό όριο στο ρυθμό της συσσώρευσης συνολικά προσδιορίζεται από το ρυθμό με τον οποίον το κεφάλαιο μπορεί να μεταμορφώσει τους ανθρωπίνους και φυσικούς πόρους σε εργατική δύναμη και από τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου. Το εσωτερικό όριο επιβάλλεται από τις αναλογικές ανάγκες της διευρυμένης αναπαραγωγής. Ενώ οι κεφαλαιοκράτες σταθερά αναζητούν να υπερπηδήσουν αυτούς τους φραγμούς, δεν μπορούν να τους εξαλείψουν τελείως. Συνεπώς η συνεχής συσσώρευση εξαρτάται από τον περιορισμό της ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής μέσα στα συγκεκριμένα όρια που εκδηλώνονται σαν φραγμός της αγοράς.

Η πίστη είναι το μέσο με το οποίο το κεφάλαιο αίρει αυτή την αντίφαση. Από τη μια μεριά, η διαθεσιμότητα πίστης απελευθερώνει τον κεφαλαιοκράτη από τα όρια της αγοράς απαλλάσσοντάς τον από την ανάγκη να ρευστοποιήσει το κεφάλαιό του. Από την άλλη μεριά τα όρια για τη διαθεσιμότητα πίστης καθορίζουν τα όρια αυτής της ελευθερίας.

Η πίστη, όμως, δεν καταργεί τους φραγμούς στη συσσώρευση. Έτσι η πίστη το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να αναστείλει την αντίφαση την ενυπάρχουσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δεν μπορεί να την λύσει. Από τη μία μεριά, η αύξηση της πίστης δίνει στο κεφάλαιο το χρόνο για να εξαλείψει τους φραγμούς στη συσσώρευση κινητοποιώντας τις αντίρροπες τάσεις για υπερυσσώρευση και άνιση ανάπτυξη του κεφαλαίου. Από την άλλη μεριά, ελευθερώνοντας το κεφάλαιο από την πειθαρχία της αγοράς, η διεύρυνση της πίστης ελευθερώνει το κεφάλαιο από την άμεση απειλή αφανισμού που, διαφορετικά, θα το ανάγκαζε να απομακρύνει αυτούς τους φραγμούς. Ας εξετάσουμε πιο προσεκτικά το ρόλο της πίστης στη δυναμική της συσσώρευσης.

Διαπιστώσαμε ότι οι φραγμοί στη συσσώρευση, που είναι εγγενείς στην αντιφατική μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής, εμφανίζονται άμεσα για το μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη με τη μορφή του ανταγωνισμού. Οι περιορισμοί που αντιμετωπίζει ο κεφαλαιοκράτης στην ικανότητά του να ξεπεράσει αυτούς τους φραγμούς έχουν τη μορφή της περιορισμένης διαθεσιμότητας χρήματος, είτε το χρήμα αυτό βρίσκεται στα χέρια των πελατών του για την αγορά των εμπορευμάτων του, είτε στα δικά του χέρια για την ανανέωση της συσσώρευσης. Η πίστη παρέρχεται τα μέσα υπέρβασης αυτών των φραγμών. «Ολόκληρο το πιστωτικό σύστημα και η υπερεμπορία και η υπερκερδοσκοπία κ.λπ., που συνδέεται μ' αυτό, βασίζεται στην αναγκαιότητα αύξησης και υπερπήδησης του φραγμού στην κυκλοφορία και στη σφαίρα της ανταλλαγής» (Μαρξ, 1973, 416).

Σε περίοδο οικονομικής ευμάρειας, η πίστη εμφανίζεται να έχει τη μαγική δύναμη να αίρει τελείως τους φραγμούς στη συσσώρευση του κεφαλαίου, χρηματοδοτώντας νέες επιχειρήσεις, και στηρίζοντας κεφαλαιοκράτες που δεν μπορούν να εξασφαλίσουν κέρδος σε περιόδους δυσκολιών. Φαίνεται ότι το όριο στη

συσσώρευση είναι η διαθεσιμότητα πίστης. Καθώς η οικονομική άνοδος κερδίζει έδαφος, η άμεση διαθεσιμότητα πίστης και η διαπραγματευσιμότητα του πιστωτικού χρήματος, μειώνει τη ζήτηση ρευστού χρήματος, κι έτσι οι τράπεζες μπορούν να μειώσουν το αναλογούν ποσοστό ρευστού χρήματος, και να συνεχίσουν να τροφοδοτούν την οικονομική άνοδο επεκτείνοντας την πίστη. Καθώς το κεφάλαιο υπερπηδά τους φραγμούς στη συσσώρευση, τα χρέη εξοφλούνται τακτικά, επικρατεί μία αισιόδοξη διάθεση και η πίστη γίνεται φτηνή και διατίθεται ελεύθερα.

Κατ' αρχήν, η συσσώρευση θα μπορούσε να συνεχισθεί επ' αόριστον, αν το κεφάλαιο μπορούσε να υπερπηδήσει τους φραγμούς στη συσσώρευση. Αίροντας, όμως, τους φραγμούς στη συσσώρευση, η αύξηση της πίστης αφίνει την τάση για υπερσυσσώρευση και άνιση ανάπτυξη του κεφαλαίου να δρα ελεύθερη και ανενόχλητη, έτσι που οι δυσαναλογίες είναι πιθανό να είναι σωρευτικές, τροφοδοτούμενες από την αχαλίνωτη αύξηση της πίστης. Πρώτα πρώτα η υπερπαραγωγή αγαθών σε μεμονωμένους τομείς παραγωγής μπορεί να απορροφηθεί με την αύξηση της πίστης και με τη διάλυση των μικρών παραγωγών και μικρότερων κεφαλαιοκρατών, που έχουν περιορισμένη πρόσβαση στην πίστη και που η αποτυχία τους ασκεί μικρή πίεση στο χρηματοδοτικό σύστημα. Η αύξηση της πίστης, όμως, θα διεγείρει τη συνεχή υπερσυσσώρευση και άνιση ανάπτυξη του κεφαλαίου, διογκώνοντας ακόμη περισσότερο τη ζήτηση για πίστη. Στο μεταξύ, οι ανερχόμενες τιμές των προϊόντων των λιγότερο δυναμικών κλάδων παραγωγής, και ίσως τα αυξανόμενα ημερομίσθια επίσης, ασκούν περαιτέρω πίεση στα κέρδη των κεφαλαιοκρατών στους υπεραναπτυγμένους κλάδους παραγωγής. Η συνεχής αύξηση της πίστης μπορεί να χαλαρώσει αυτή την πίεση που ασκείται πάνω στα κέρδη, αλλά μόνο με την τροφοδότηση του πληθωρισμού. Η άνοδος των τιμών μπορεί να στηρίζει τη συσσώρευση διαβρώνοντας τα ημερομίσθια, διογκώνοντας τα εικονικά κέρδη των σκληρά δοκιμαζόμενων κεφαλαίων και υποτιμώντας το χρηματικό κεφάλαιο προς όφελος του παραγωγικού κεφαλαίου. Καθώς όμως η ανεξέλεγκτη αύξηση της πίστης εξουδετερώνει το φραγμό της αγοράς, η άνιση ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων παραγωγής θα αυξηθεί, η πίεση πάνω στους ασθενέστερους κεφαλαιοκράτες θα μεγαλώσει και ο πληθωρισμός θα επιταχυνθεί.

Συνεπώς η οικονομική άνοδος πρέπει να διακοπεί καθώς η αύξηση της πίστης αγγίζει τα όριά της. Αυτό που επιταχύνει το οικονομικό κραχ μπορεί να μην σχετίζεται άμεσα με τις ενυπάρχουσες αιτίες της κρίσης και μπορεί να είναι φαινομενικά ασήμαντο γεγονός. Οτιδήποτε είναι αυτό που αποτελεί το έναυσμα για το κραχ, θα κερδίζει έδαφος όσο η συρρίκνωση της πίστης θα επιταχύνει χρεωκοπίες που εξαπλώνονται σε ολόκληρο το οικονομικό και παραγωγικό σύστημα μέσα σ' ένα καταστροφικό στρόβιλο. Στην κρίση, η υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου εμφανίζεται ξαφνικά με τη μορφή μιας μάζας χρέους χωρίς αξία και μια τεράστια υπερπαραγωγή αγαθών, καταλήγοντας στη μαζική υποτίμηση του πα-

ραγωγικού κεφαλαίου και την καταστροφή της παραγωγικής ικανότητας, και σε μία τεράστια αύξηση του εφεδρικού στρατού του εργατικού δυναμικού που σαν στρόβιλος σαρώνει τα πάντα, και που θα αναχαιτισθεί όταν αποκατασταθούν οι κατάλληλες συνθήκες για επικερδή συσσώρευση.

8. Πίστη και η Ρύθμιση της Συσσώρευσης

Ο κύκλος της υπερσυσσώρευσης και κρίσης που περιγράφηκε πιο πάνω είναι οικείος στους οικονομολόγους εδώ και πάνω από διακόσια χρόνια. Δεν είναι, όμως, εμφανής η πηγή της κυκλικής μορφής συσσώρευσης στις εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Για τους αστούς οικονομολόγους, ο κύκλος της οικονομικής έξαρσης και ύφεσης, δίνει πάντα την εντύπωση ότι είναι νομισματικό φαινόμενο που οι έσχατες αιτίες του είναι ψυχολογικές ή πολιτικές.

Η οικονομική άνθηση προκλήθηκε από την αύξηση της πίστης, το κραχ από τη συρρίκνωσή της. Η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, κατά την οικονομική άνθηση, φαίνεται ότι ήταν το αποτέλεσμα του υπερβολικού ενθουσιασμού των κεφαλαιοκρατών που καταλήφθηκαν από ένα ψυχολογικό κύμα αισιοδοξίας. Αυτή την αισιοδοξία τη συμμερίστηκαν και οι τραπεζίτες, που η υπεραύξηση της πίστης τροφοδότησε την οικονομική άνοδο και των οποίων οι απερισκεπτες αποφάσεις επέτρεψαν τις κερδοσκοπικές υπερβολές και τα δόλια προγράμματα που η κατάρρευσή τους επιτάχυνε την κρίση. Φαίνεται ότι εξίσου αποτέλεσμα της ψυχολογίας των κεφαλαιοκρατών είναι η σοβαρότητα της κρίσης και το βάθος της ύφεσης. Μία παράλογη «απώλεια εμπιστοσύνης» αναγκάζει τους κεφαλαιοκράτες να αποσύρουν τα χρήματά τους από την κυκλοφορία τους ως παραγωγικού κεφαλαίου, αναζητώντας έναν πιο ασφαλή παράδεισο, ενώ η ξαφνική σύνεση των τραπεζικών τους εμποδίζει να επεκτείνουν την πίστη σε όλες εκτός από τις υγιέστερες επιχειρήσεις.

Αυτό δημιουργεί την αυταπάτη ότι η κατάλληλη νομισματική πολιτική μπορεί να ξεπεράσει την κυκλική μορφή συσσώρευσης κάμπτοντας την υπερεξάπλωση της πίστης σε περίοδο οικονομικής ανόδου και δανείζοντας ελεύθερα ενόψει της κρίσης. Αυτή η αυταπάτη συνεχίζει να υπάρχει, παρά το γεγονός ότι οι νομισματικές αρχές έχουν, κατά τρόπο μοναδικό, αποτύχει να καταφέρουν μία τέτοια θαυματουργή θεραπεία, επειδή φαίνεται ότι μία τέτοια αποτυχία μπορεί να αποδοθεί στην «ανευθυνότητα» των αρχών, που αφήνονται να παγιδευτούν στην ψυχολογία των τραπεζιτών ή, ακόμη χειρότερα, να κλονιστούν από τις πληθωριστικές φιλοδοξίες των πολιτικών που ασκούν λαϊκίστικη πολιτική. Η διαστολή όμως και η συστολή της πίστης δεν είναι υπόθεση της διάθεσης της στιγμής των τραπεζιτών ή της ανευθυνότητας των νομισματικών αρχών, αλλά εκφράζει την αντίφαση ανάμεσα στην τάση του κεφαλαίου να αναπτύσσει τις παραγωγικές δυ-

νάμεις απεριόριστα και στην ανάγκη να περιορίσει την παραγωγή μέσα στα όρια της διευρυμένης αναπαραγωγής κεφαλαίου.

Το κράτος, κατά πρώτο λόγο, με τις δημοσιονομικές και νομισματικές πολιτικές του, μπορεί σαφώς να επηρεάσει την πορεία της συσσώρευσης και αυτές οι πολιτικές, κατά συνέπεια, αποτελούν αντικείμενο ταξικών και πολιτικών αγώνων. Ενώ, όμως, διάφορα ρυθμιστικά καθεστάτα έχουν διαφορετικό αντίκτυπο στην πορεία της συσσώρευσης, δεν μπορούν να ξεπεράσουν την αντιφατική μορφή συσσώρευσης. Απλώς μπορούν να ενισχύσουν τον ένα ή τον άλλο πόλο της αντίφασης.

Ένα περιοριστικό πιστωτικό καθεστώς, που περιορίζει τη συσσώρευση στα όρια της αγοράς, υποβάλλει τους κεφαλαιοκράτες στην ανταγωνιστική πίεση η οποία τους αναγκάζει, με κίνδυνο αφανισμού, να ξεπεράσουν τους φραγμούς στη συσσώρευση βελτιώνοντας τις μεθόδους παραγωγής, ανοίγοντας νέες πηγές προσφοράς και αναπτύσσοντας νέες αγορές. Ταυτόχρονα, όμως, περιορίζει τα μέσα και τις ευκαιρίες που προσφέρονται στους κεφαλαιοκράτες για να υπερπηδήσουν αυτούς τους φραγμούς, έτσι που κάθε φραγμός να γίνεται ένα όριο που απειλεί να ακινητοποιήσει τη συσσώρευση.

Ένα φιλελεύθερο πιστωτικό καθεστώς απελευθερώνει το κεφάλαιο από τους φραγμούς της αγοράς, και έτσι προωθεί τη συσσώρευση. Εντούτοις δεν μπορεί από μόνο του να εγγυηθεί ότι το κεφάλαιο θα αδράξει την ευκαιρία να υπερπηδήσει τους φραγμούς στη συνεχιζόμενη συσσώρευση, αποφεύγοντας έτσι την τάση για υπερσυσσώρευση και άνιση ανάπτυξη με το συνακόλουθο κίνδυνο κρίσης και κατάρρευσης.

Κατ' αρχήν θα ήταν δυνατό να ακολουθηθεί μια μέση οδός, και να εφαρμοστεί μία οικονομική πολιτική με τέτοιο τρόπο ώστε οι κεφαλαιοκράτες να βρίσκονται κάτω από αρκετά ανταγωνιστική πίεση για να αναγκασθούν να υπερπηδήσουν τους φραγμούς στη συνεχιζόμενη συσσώρευση, ενώ η πίστη είναι αρκετά χαλαρή για να διατηρηθεί σταθερή η ανοδική πορεία της οικονομίας και για να διασφαλισθεί ότι οι αναπόφευκτες χρεωκοπίες δε θέτουν σε κίνδυνο τη σταθερότητα του συστήματος σαν σύνολου. Αυτό είναι το Άγιο Δισκοπότηρο της σταθεροποιητικής οικονομικής πολιτικής που προσπαθούν να ανακαλύψουν εδώ και διακόσια χρόνια οι αστοί οικονομολόγοι. Αλλά το δισκοπότηρο μπορεί να βρεθεί μόνο στην άκρη του ουράνιου τόξου. Οι οικονομολόγοι από καιρού εις καιρόν θεωρούν ότι το βρήκαν σε πολιτικές που ασκούνται από κυβερνήσεις επιτυχημένων σημερινών κρατών, μόνο και μόνο για να διαπιστώσουν ότι αυτές οι πολιτικές, αν εφαρμοστούν υπό διαφορετικές συνθήκες, έχουν τελείως διαφορετικά αποτελέσματα. Τα τελευταία είκοσι χρόνια, η εμπειρία, και σφαιρικά και στις διάφορες χώρες ξεχωριστά, από τις διακυμάνσεις της οικονομικής πολιτικής, μάλλον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει τέτοιο Άγιο Δισκοπότηρο. Η κρατική παρέμβαση περιορίζεται αναγκαστικά στα όρια της αντιφατικής μορφής καπιταλιστικής παραγωγής, που εμφανίζεται στην τάση για υπερσυσσώρευση και κρίση.

Εάν αποδειχθεί ότι είναι δυνατό να προσδιοριστεί και να εφαρμοστεί μία σειρά από πολιτικές που να επιτρέπουν τη συνεχή συσσώρευση κεφαλαίου, ένα τέτοιο επίτευγμα δεν πρόκειται να αποδοθεί στη δύναμη του κράτους ή στη σοφία και στην εμπειρογνωμοσύνη των συμβούλων του, αλλά στην ικανότητα του κεφαλαίου να ξεπεράσει τους φραγμούς προς μια αδιάπτωτη συσσώρευση. Είτε μπορεί το κεφάλαιο, είτε όχι, να ξεπεράσει τους φραγμούς προς μια συνεχή αναπαραγωγή, αυτό δεν μπορεί να προβλεφθεί εκ των προτέρων, εφόσον αυτό εξαρτάται από την έκβαση των συγκεκριμένων ιστορικών αγώνων, των διεξαγόμενων κάτω από ειδικές κοινωνικές, θεσμικές και τεχνολογικές συνθήκες, πολιτικών αγώνων, στους οποίους και η κρατική παρέμβαση παίζει ένα ρόλο, αλλά μόνον ένα ρόλο. Με τον ίδιο τρόπο, η αποτυχία του καπιταλισμού να ξεπεράσει αυτούς τους φραγμούς, παρότι διέπεται από τους νόμους της κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν είναι μια απλή «οικονομική κρίση», που εκφράζει τη λειτουργία των οικονομικών νόμων· πρόκειται μάλλον για μια οικονομική κρίση, μία κρίση του αγώνα ο οποίος γίνεται για αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, και που συμπεριλαμβάνει άρρηκτα έναν πολιτικό αγώνα για τις θεσμικές μορφές, και τις κρατικές πολιτικές και πρακτικές.⁷

9. Συμπέρασμα

Τώρα μπορούμε να δούμε ότι οι δυσαναλογίες τις οποίες ορθά αναγνώρισαν οι Tugan-Baranowski σαν την πηγή των γενικών κρίσεων, δεν είναι απλά το συγκυριακό αποτέλεσμα της «αναρχίας της αγοράς», αλλά το αναγκαίο αποτέλεσμα της κοινωνικής μορφής της καπιταλιστικής παραγωγής, η έκφραση της τάσης για υπερπαραγωγή αγαθών. Μπορούμε επίσης να δούμε ότι η τάση για υπερπαραγωγή δεν είναι ούτε παθολογία της αγοράς, ούτε έκφραση του υποκειμενικού παραλογισμού των κεφαλαιοκρατών. Η τάση αυτή ενυπάρχει στην κοινωνική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ως παραγωγής υπεραξίας, και είναι η έκφραση της σταθερής τάσης του κεφαλαίου να επαναστατικοποιεί τις δυνάμεις παραγωγής, πράγμα που είναι και η κινητήρια δύναμη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η ιστορική αιτιολόγησή του.

Η τάση για απεριόριστη ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής έρχεται σε σύγκρουση με τις κοινωνικές σχέσεις καπιταλιστικής παραγωγής καθώς ο κεφαλαιοκράτης αντιμετωπίζει την αγορά σαν ένα φραγμό στην πραγματοποίηση της διεύρυνσης του κεφαλαίου του, ένα φραγμό που ο κεφαλαιοκράτης αναζητά τρόπους για να τον υπερπηδήσει, αναπτύσσοντας νέες ανάγκες, διευρύνοντας την αγορά σε παγκόσμια κλίμακα, εντατικοποιώντας την εκμετάλλευση και επαναστατικοποιώντας αδιάκοπα τις μεθόδους παραγωγής. Παρ' όλ' αυτά, σ' ένα ορισμένο σημείο αυτός ο φραγμός γίνεται όριο, ένα όριο στο οποίο το κεφάλαιο

προσαρμόζεται όχι με την ομαλή προσαρμογή της προσφοράς στη ζήτηση, αλλά μέσω επαναστάσεων στη νομισματική αξία, που προκαλούν την υποτίμηση του κεφαλαίου, καταστροφή της παραγωγικής ικανότητας και πλεονασματικό εργατικό δυναμικό. Όταν η αναπαραγωγή του κεφαλαίου γίνεται φραγμός στην περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας, ο καπιταλισμός χάνει τα τελευταία υπολείμματα της διεκδίκησης, εκ μέρους του, ενός προοδευτικού ιστορικού ρόλου.

Οι κρίσιμακές τάσεις οι ενυπάρχουσες στην κοινωνική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής έρχονται στην επιφάνεια, σε μια κρίση, μόνον όταν το κεφάλαιο δεν κατορθώνει να υπερπηδήσει τους φραγμούς για συσσώρευση. Μ' αυτή την έννοια, η κρίση είναι μόνον η επιφανειακή εκδήλωση των εγγενών αντιφάσεων του κεφαλαίου. Μια παρόμοια κρίση μπορεί να περιοριστεί σ' ένα ειδικό κλάδο παραγωγής, που μπορεί να λυθεί με τη ρευστοποίηση των κεφαλαίων και την καταστροφή της παραγωγικής ικανότητας μέσα σ' αυτόν τον κλάδο χωρίς να υπάρξουν επιπτώσεις σε ευρεία κλίμακα. Απ' την άλλη μεριά, μια κρίση μπορεί να γενικευθεί οπότε η τάση για υπερσυσσώρευση εμφανίζεται με τη μορφή μιας γενικευμένης υπερπαραγωγής και γενικής κρίσης.

Εντούτοις οι αντιθέσεις και οι κρίσιμακές τάσεις υπερσυσσώρευσης δεν παραμένουν σε λανθάνουσα μορφή μέχρι τη μοιραία ημέρα της γενικής κρίσης. Η τάση που έχει η συσσώρευση κεφαλαίου και η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων να παίρνει τη μορφή της υπερσυσσώρευσης και της κρίσης είναι η ουσιαστική μορφή της συσσώρευσης σε όλους τους κλάδους παραγωγής σε όλες τις εποχές, που η μόνιμη εκδήλωσή της είναι ο ταξικός αγώνας για την παραγωγή της υπεραξίας και ο ανταγωνιστικός αγώνας για την πραγματοποίησή της, καθώς οι κεφαλαιοκράτες προσπαθούν να ξεπεράσουν τους κοινωνικούς και φυσικούς φραγμούς στη συσσώρευση την εγγενή στην κοινωνική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Κατά συνέπεια, η «αναγκαιότητα της κρίσης» δεν είναι υπόθεση του αναπόφευκτου της καπιταλιστικής κατάρρευσης, αλλά της μονιμότητας αυτών των ταξικών και ανταγωνιστικών αγώνων, απ' τη μια μεριά, και της συστηματικής υποτίμησης του κεφαλαίου και της καταστροφής της παραγωγικής ικανότητας από την άλλη.

Η αναγκαιότητα της κρίσης, για το μαρξισμό, δεν είναι η αναγκαιότητα μιας τελικής κατάρρευσης· είναι η μόνιμη αναγκαιότητα του ταξικού αγώνα. Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού δεν παραμένουν σε λανθάνουσα κατάσταση μέχρι τη μοιραία μέρα της γενικής κρίσης· αποτελούν ένα μόνιμο φραγμό στην πραγματοποίηση των υλικών και κοινωνικών προσδοκιών της εργατικής τάξης, ατομικά και σαν σύνολο. Ενώ αυτός ο φραγμός εμφανίζεται αμέσως με τη μορφή του ατομικού κεφαλαιοκράτη, πίσω από τον οποίο κρύβεται η πίεση του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, τα βαθύτερα θεμέλιά του είναι ο ίδιος ο καπιταλιστικό τρόπος παραγωγής.